

УДК 94:316,4

DOI: 10.30840/2413-7065.4(69).2018.152052

«УЯВНІ» ТА «ФАНТОМНІ» КОРДОНИ В АНТРОПОЛОГІЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Юлія БУЙСЬКИХ*orcid.org/0000-0002-2258-6861*

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу культурологічних досліджень НДІУ

Анотація. У статті аналізуються антропологічні концепти «уявних» та «фантомних» кордонів, які добре розроблені у західних соціальних науках. Суть цих концептів полягає у підході до інтерпретації кордону як частини людського повсякденного досвіду, включаючи травматичний історичний досвід. Відповідно старі фізичні кордони не зникають, натомість вони трансформуються в «уявні» і отримують нове життя у формі щоденних символічних проявів – це, зокрема, стереотипи, кліше, переконання, стигми, інішування тощо. «Фантомні» ж кордони постають на місці старих територіальних ліній розмежувань і поділів (наприклад, адміністративні кордони колишніх державних утворень, у тому числі великих імперій), що зникли з політичних та адміністративних мап внаслідок історичних змін. Попри те, що ці кордони відсутні фізично, вони продовжують впливати як на локальні спільноти, так і на цілі суспільства, що сформувалися на відповідних теренах пізніше. Парадигма «фантомних» кордонів сама по собі може слугувати корисним інструментом під час дослідження взаємодії часу, простору й історії, культурного сусідства та міжконфесійних стосунків, неподоланого травматичного минулого, а також більш узагальнено – бути підґрунтям для інтерпретацій локального регіоналізму і сепаратистських тенденцій. Зважаючи на поточні суспільно-політичні виклики, які нині стоять перед українським суспільством, означені антропологічні категорії видаються надзвичайно перспективним дослідницьким напрямком.

Ключові слова: «фантомні» кордони; «уявні» кордони; «уявна географія»; інішування.

“IMAGINED” AND “PHANTOM” BORDERS IN THE ANTHROPOLOGICAL PERSPECTIVE

Yuliia BUISKYKH

Candidate of Historical Sciences,

senior research fellow of the Cultural Studies Department of RIUS

Annotation. The paper analyzes such anthropological concepts as “imagined” and “phantom” borders, which are well developed in western social sciences. The core of these concepts is the way of interpreting border as a part of human experience, including the traumatic historical one. According to this, the old physical boundaries do not disappear, but instead they are transformed into “imagined” borders and gain a new life in the form of everyday symbolic manifestations – stereotypes, clichés, beliefs, stigmas, othering, etc. The “phantom” borders arose in the places of old territorial divisive lines (e.g. administrative borders of the former states including great empires) that had already disappeared from the political and administrative maps due to historical changes. Although these borders are absent physically, they continue to influence both the local communities and the entire societies that were formed in the relevant territories later. The “phantom” border paradigm can serve as a useful

© Буйських Ю.

tool while researching the interaction of time, space, and history, cultural neighborhood and inter-confessional relationships, as well as the traumatic past which is not reconciled. In general terms, the concepts of "imagined" and "phantom" borders could be the methodological basis for interpretations of local regionalism and separatist tendencies. Regarding the current social and political challenges of the Ukrainian society, the mentioned anthropological categories seem to be quite a promising research agenda to elaborate on.

Key words: "phantom" borders; "imagined" borders; "imagined geography"; othering.

У своїй новій книзі «Міжмор'я. Подорожі справжньою та уявною Центральною Європою» [25] польський репортажист та письменник Земовіт Щерек емпатично висвітлює «уявну географію» строкатого регіону, що досі переживає складні суспільно-політичні зміни, економічні виклики та пошук і конструювання ідентичностей. З. Щерек зі спостережливою упертістю антрополога подорожує пограниччями й кордонами колишніх державних утворень, які продовжують впливати на сусідські взаємини і культурні практики локальних спільнот у Центрально-Східній Європі. Книга насичена антропологією – історіями звичайних людей, спостереженнями за їхніми поведінковими паттернами, стереотипами про себе та інших, співпереживанням їхнім надіям та страхам, які доволі часто закорінені у перекроюванні тіла Європи після Другої світової війни. Як переконливо доводить автор, більш значимими для нашого центрально-східноєвропейського простору є не фактичні або фізичні кордони, а «уявні» лінії розмежувань і поділів, своєрідна «уявна географія», яку не варто недооцінювати. «Уявна географія» (*imagined geography / geographies*) – термін, що його ввів Едвард Саїд у знаковій праці «Орієнталізм» [23], говорячи про специфічне соціальне сприйняття простору, сконструйоване через певні образи, смисли, тексти, дискурси тощо.

Західні інтелектуальні дискурси про «схід» і «східність», разом із т. зв. «самоорієнталізацією» та ідеологіями «сходу» всередині Центрально-Східної Європи, не втрачають своєї актуальності від класичної для постколоніальних студій праці Е. Саїда про орієнталізм до останніх розробок цієї теорії на східноєвропейському чи, ширше, європейському посткомуністичному ґрунті [27; 26; 24; 19; 32; 35]. Польський соціолог Т. Зарицький, зокрема, вважає, що конструювання інтелектуалами й науковцями образів окремих місцевостей та цілих регіонів як «пограничних» чи своєрідного «Сходу усередині європейського Заходу» є певною формою їхньої «орієнталізації». Дослідник розмірковує над питанням, чи не виступає наукове та загалом суспільне захоплення «полікультурністю» й «різномірністю» пограничних ареалів у Центрально-Східній Європі певною формою їх екзотизації – як «недоєвропейських» регіонів. Це, на його думку, призводить до стигматизації окремих спільнот чи територій, «різномірних» та «культурно багатих», однак політично та економічно змаргіналізованих під кутом зору їхньої периферійності щодо центру [27, с. 175].

Така «уявна географія» вказує на важливість дослідження саме символічного й метафоричного виміру кордонів і пограниччя. Розмежування між фізичними та нематеріальними кордонами

завичай описують у концептах «важкі» та «м'які» кордони («*hard*» and «*soft*» *borders*). «М'які» кордони співвідносяться з фізичними, «твердими» кордонами на рівні національних та державних ідеологій, маючи велике символічне значення. У цьому сенсі вони уявні (*imagined*) і часом свідомо сконструйовані згори [18, с. 7 – 8]. Кордон сам по собі може ставати потужним символом, як, наприклад, Берлінська стіна чи Залізна завіса, або ж Міст на Дрині [10]¹; в інших випадках символізм відбивається швидше у зникненні традиційного фізичного кордону, як у Європейському Союзі, або ж у його спорадичному локальному поверненні у зв'язку з міграційною кризою 2015 – 2016 рр. Дослідники різних дисциплін також говорять про існування «східного кордону ЄС», який дедалі більше перебирає на себе символічне значення цивілізаційного фронтиру між старими категоріями «варварства» (пострадянського світу) і «цивілізації» (західного світу), які набувають нових змістів і значень. Зокрема, східний кордон ЄС, впливаючи на конструювання нової «європейської ідентичності», відділяє «європейців» від уявних «інших», тим самим сприяючи витворенню «м'якого» кордону на макрорівні націй та мікрорівні індивідів [16, с. 4].

Рухливість і динаміка адміністративних та фізичних кордонів у сучасному світі, їх нестабільність, гібридність та конфліктність, що вони породжують,

¹ Міст на Дрині (*Mehmed Paša Sokolović Bridge*) – кам'яний міст через р. Дрину у м. Вишеград (нині Боснія і Герцеговина), що є центральним образом однойменного роману югославського письменника Іво Андрича (опублікований у 1945 р.). «Міст на Дрині» в інтелектуальному дискурсі Балкан виступав як символічний кордон – «*granica na Drini*», цивілізаційна межа між Заходом і Сходом, що існувала з доби античності.

неминуче призводить до формування «уявних» кордонів і меж. За словами Каллума Болланда, у часи глибоких криз та масштабних соціальних перетворень уявні кордони (*imagined borders*) націй та національних ідентичностей переживають свій розквіт та набувають нових форм [4]. Це відбувається разом із процесами іншування (*othering*), стигматизації та стереотипізації, що посилюються у періоди економічного колапсу та політичної нестабільності, разом із розквітом різноманітних конспіраційних «теорій змов». Видається, що категорії «уявного кордону» та «уявного пограниччя» є надзвичайно актуальними нині для українського контексту через ті болісні політичні, суспільні, економічні процеси й трансформації, які переживає суспільство протягом останніх чотирьох років.

«Уявні» кордони, межі та пограниччя

Спробуємо подивитися на вживання термінів «уявні» кордони та «уявне» пограниччя в західній англійській науці та зрозуміти контекст їх уживання і можливість застосування в поточному українському дискурсі. Зауважимо, що тут ми вживатимемо англійські терміни *boundaries*, говорячи про певні межі та лінії (*limit-lines*) всередині спільнот та адміністративних утворень і про *borders* у сенсі легальних, територіальних, адміністративних кордонів.

В останнє десятиліття ідея ліній розмежування та кордонів почала відігравати істотну роль у багатьох дослідженнях серед соціальних наук. Вона асоціюється з вивченням соціальних, культурних, релігійних та колективних ідентичностей, важкої пам'яті та «політики пам'яті», культурної гібридності, мовної політики,

культурного капіталу, групових саморепрезентацій, ієрархій влади і знання, різного роду міграцій, транснаціоналізму тощо. Крім того, концепти *boundaries* та *borders*, а надто *borderlands* у англомовній історіографії вже давно перебувають у фокусі міждисциплінарних досліджень та є об'єктами низки колективних монографій, спеціальних випусків академічних журналів та конференцій, предметний розгляд яких вимагав би осібногo вдумливого тексту, тому не будемо зупинятися на цьому детально. Тематика «кордонів» та «пограниччя» у широкому сенсі, разом із переглядом та редефінуванням термінів *boundary*, *borderlands* та *frontier*, не перестає бути актуальною і в сучасних академічних дискусіях в Україні [34; 36; 31; 37; 33; 8].

Усвідомлюючи необхідність дослідження геополітичних та адміністративних кордонів, границь та фронтирів, насильства, яке вони інспірують, ущемлення прав людини, яке вони продукують, болючі переміщення у просторі, викликані ними, і небезпечну політизацію пам'яті, людського досвіду та релігійності, яку вони спричиняють, все ж їх розгляд не є пріоритетом у цьому тексті. Натомість, відштовхуючись від загальної ідеї культурної антропології як науки, що вивчає закономірності й механізми взаємовідносин людини з її соціальним та природним середовищем в умовах динаміки конкретної культурної традиції, тут слід звернути увагу на те, що кордони (границі, межі) є також частиною людського досвіду, і часто – болісного історичного досвіду. Протягом півтора минулого століття середньостатистичний мешканець Східної Європи міг народитися в одному державному утворенні, зростати в іншому, а померти

в третьому, при цьому навіть ніколи не лишаючи власного місця проживання, володіючи кількома мовами на рівні носія і маючи досить гнучку ідентичність. Ці рухливі та змінні кордони (*shifting borders*) кшталтували не лише назви місць та пам'яті, але й повсякдення та рутинні практики сусідського співжиття, а також економічні стратегії виживання. Встановлення, зміна та охорона кордонів були невіддільними від воєн, депортацій, насильницьких переселень та обміну населенням, етнічних чисток та релігійних конфліктів, позбавлення волі, нав'язування нових національних та політичних ідентичностей згори, що у комплексі означало величезну кількість понівечених людських доль, які не вписувалися у нові національні проекти та були невидимі для верхівок держав, часто новостворених за рахунок переділу кордонів й історичного перекроювання територій. У результаті як етнічні, так і національні спільноти конструювалися навколо кордонів, що розділяли світ на «нас» та «них» («своїх» та «чужих»), тим самим формуючи «уявні спільноти», за визначенням Б. Андерсона [2]¹. Останнє підводить нас до розгляду «кордонів» та «погранич» не як фізичних, адміністративних територій та ліній, а як *уявного простору з уявними межами*, що формуються тоді, коли стереотипні уявлення, складні множинні пам'яті та законсервовані у часі стигми, які ще й політизуються, домінують над досвідом реальної комунікації.

¹ Нагадаємо, що нації, згідно із визначенням Андерсона, є «уявними спільнотами» тому, що «члени навіть найменшої нації ніколи не будуть знати більшість своїх співгромадян (*fellowmembers*), не зустрінуть їх і навіть не почують. Проте у свідомості кожного існує образ їхньої спільності» [2, с. 6].

Як зазначають Ніра Юваль-Девіс та Марсель Стоецлер, будь-яка конструкція кордонів (*boundaries*), що формує розмежовані, фактично поділені спільноти, які включають одних і виключають інших, містить у собі процес активного уявлення «інших». Така динаміка несе на собі відбиток політичних утворень, окремих державотворців, вчених, політиків тощо – усіх, хто залучений до процесу «уявлення» спільнот і кордонів. Автори навіть приходять до висновків, що будь-які адміністративні кордони за своєю суттю – «уявні» утворення, які насправді далекі від життя соціальних колективів, що мешкають по обидва боки цих утворень [30, с. 331]. Це твердження напряму підводить нас до тієї проблеми, яку було окреслено вище: для антропологічного дослідження, яке фокусується на людині чи спільноті, найважливішим є усвідомлення різниці, а часом і прірви між тим, як офіційний (гео)політичний дискурс конструює кордони, і тим, як люди, що проживають на цих кордонах, розуміють їх через власний досвід та проживають їх. Відповідно культурна антропологія фокусується на вивченні розуміння себе та «інших» через сприйняття кордону на мікрорівні окремих індивідів та локальних спільнот. Щоб проілюструвати це, перейдемо до конкретних етнографічних прикладів.

Зокрема, антрополог Матійс Пелкманс, засновуючись на довготермінових польових дослідженнях на грузинсько-турецькому пограниччі (1997–2001), робить висновок, що погляд з кордону (*border*), точка зору пересічного мешканця пограниччя, висвітлює нестикування, суперечності та недоліки у метанаративах націй та держав. Цей погляд звичайної людини з «периферії»

показує, що риторика держави стає проблематичною на її окраїнах (*margins, edges*) і вздовж кордонів національні політичні дискурси зазнають поразки, ігноруються або змінюють напрямок [22, с. 215]. У першу чергу це стосується відчуття належності людини до певного місця у просторі (*belonging*) та розуміння себе й «інших» через певні уявлення про те, чим є границя і простір за нею. М. Пелкманс наводить приклад свого *case-study* маленького села Сарпі у Грузії, яке з 1937 р.¹ і до кінця 1980-х років було поділене навпіл між СРСР і Туреччиною [22, с. 22–43]. Колишні односельці, сусіди та родичі виявилися розділеними державним кордоном, який до того ж був символічною частиною радянського фронтиру та, відповідно, Залізної завіси. За десятиліття роз'єднання відбувалися складні процеси категоризації та відчуження (*alienation*) мешканців грузинського Сарпі й турецького Сарпі, у результаті яких витворилися переважно дві різні соціальні категорії: грузини-православні і турки-мусульмани, діти й онуки яких уже не могли порозумітися між собою після розпаду СРСР, коли, врешті, кордон відкрився і колись розірвані родини мали змогу воз'єднатися, про що мріяли довгий час. Утім у більшості випадків щасливого воз'єднання не відбулося, бо родичі зробилися «іншими» один для одного уже в другому поколінні, не кажучи про третє. Антрополог підкреслює, що ця «інакшість» помічалася одними й другими у першу чергу на рівні повсякденних практик, як, наприклад, вживання їжі та напоїв

¹ З 1921 р. до 1937 р., за твердженням Пелкманса, кордон був відкритий і село все ще було єдиним, незважаючи на те, що дві його частини контролювалися різними державними утвореннями.

(у т. ч. алкоголю), традиції гостинності, жести привітання, а також на рівні весільних та поховальних обрядів і ритуалів, які за час перебування двох частин села у різних державних утвореннях суттєво змінилися. «Іншування» ж у пострадянський період інспірувалося переважно згори, через представників влади і церкви у Грузії, які відтворювали наратив «європейськості» та «повернення грузинів у лоно Європи» з відповідним наголосом на чужорідність ісламу та цивілізаційну різницю між грузинами і турками [22, с. 71–87].

Категорія «європейськості» та, відповідно, «недоевропейськості» відіграє істотну роль у кшталтуванні ідентичностей та перцепцій «іншого» й на західному кордоні колишнього радянського фронтиру, зокрема на польсько-білоруському та польсько-українському пограниччях. Ці та інші проблеми стали об'єктами низки досліджень – від політичної географії до культурної антропології – та не втрачають своєї актуальності й досі [5; 6; 29]. У контексті розгляду «уявних кордонів» варто назвати монографію Кароліни Фолліс з доволі символічною назвою «Будуючи фортецю Європи: польсько-український фронтір» [9], у якій дослідниця вживає концепт *rebordering*. Під *rebordering* вона розуміє одночасний процес включення і виключення, експансії та її обмеження, відкриття внутрішніх кордонів та кшталтування зовнішніх (як у випадку з ЄС) разом із пограничним контролем. Останнє також, за її словами, впливає на внутрішню та зовнішню мобільність, почуття належності, формування ідентичності «європейця» з відповідною категоризацією усіх «інших» з-поза європейських кордонів [9, с. 12–13].

Еуніка Блаваскунас, проводячи довготермінові дослідження методом включеного спостереження у національному заповіднику «Біловезька Пуща» по обидва боки польсько-білоруського державного кордону, наголошує на ролі т. зв. «позитивних стереотипів» у процесах «іншування». За її висновками, польські туристи, які ідуть у Білорусь, щоби побачити Біловезьку Пущу на білоруському боці, впевнені, що на них чекає неймовірна пригода, «магічний світ» колишніх «Кресів», якого бракує в ЄС, водночас розбавлений для туристичної «родзинки» авторитаризмом, існуванням колгоспів і бідністю. Останнє навіть посилює інтерес від відвідин парку на білоруському боці. Проаналізувавши низку таких наративів та поведінку туристів з Польщі та загалом з ЄС на кордоні, Е. Блаваскунас робить висновок, що «перехід кордону для польських туристів є актом підтвердження їх польської ідентичності як європейської» та посилює почуття «європейськості» й цивілізаційної належності до кращого світу [3, с. 69]. Дослідниця також припускає, що такі подорожі через адміністративний та водночас «уявний» кордони можуть розглядатися і як туристичні, і як частина польського націєтворення (*exercises in nation building*) шляхом пізнання «старих Кресів» та східного географічного пограниччя власної країни [3, с. 70].

Терміном «уявні» кордони послуговуються також у дослідженні діаспор та національних і етнічних меншин [1]. Зокрема, засновуючись на концепції «уявних» кордонів, Дагнослав Демські уживає термін «невидимі» кордони (*invisible borders*) в інтерпретаціях етнографічних матеріалів з

польсько-литовсько-білоруського пограниччя та з Вільнюса, зібраних ним у 2009–2013 рр. Обравши основною цільовою групою польську меншину у Литві, зокрема у Вільнюсі, антрополог доводить, що на цих територіях донині відчутна пам'ять про політичні кордони міжвоєнного часу та релевантні межі етнічних і релігійних спільнот відповідно до цих «старих кордонів». Ці «невидимі кордони», як стверджує дослідник, прямо впливають на повсякденне життя мешканців означених теренів, кшталтування сусідських відносин у регіоні, перцепцій сусідів, ідентичностей та міграційних стратегій [7, с. 149–150, 154]. Д. Демські наводить приклади, коли «уявні» або «невидимі» кордони (тотожні у його дослідницькій перспективі) виявляють себе, наприклад: під час зустрічі у виборі мови спілкування між представниками різних етнічних та/або релігійних груп (російська, литовська, польська); у виборі імені дитини при народженні (польська чи литовська форми); у міському публічному просторі під час релігійних свят та вшановування пам'ятних для кожної етнічної групи історичних дат. Дослідник приходить до висновку, що старі фізичні кордони не зникають, натомість вони трансформуються в «уявні»/«невидимі» і отримують нове життя у формі щоденних символічних проявів [7, с. 169].

Варто зазначити, що осмислення «уявних кордонів» відбувається не лише у рамках академічних міждисциплінарних досліджень. Зокрема, візуальний проект від *Google Imagined Borders* [15] задуманий як «платформа для дискусій та обмінів щодо міграційної політики, біженства, бездержавності у сучасних контекстах конструювання націоналізму

та політик ідентичності». Головним завданням проекту проголошується сполучити людей для обговорення, обміну міркуваннями та особистим досвідом на тему «уявних кордонів» шляхом проведення конференцій, інтерв'ю, виставок тощо. Команда *Imagined Borders* зазначає, що їхній проект – це колекція фотографій від *Google Earth*, яка постійно оновлюється та відображає національні кордони по всьому світу. Кінцева ж мета проекту – візуально підкреслити штучно сконструйовану сутність кордонів між країнами, їх населенням та уявленнями про «інших». Основне питання, на яке втілення проекту має намір відповісти, – яку роль кордони відіграють у конструкціях «національної ідентичності» та «національної належності». Штучність кордонів, на думку творців проекту, полягає у тому, що в епоху вільної торгівлі та пересування речей (товарів, матеріальних об'єктів) питання вільного пересування людей лишається найбільш вразливим та крихким «стовпом» нашого нібито вільного й глобалізованого світу [15]. Ця штучність, на їхнє переконання, сприяє категоризації людей і втворенню «уявних» кордонів між індивідами та спільнотами.

У контексті «уявної географії» надзвичайно цікавим та доцільним видається наукова парадигма виявлення та дослідження т. зв. «фантомних» кордонів – старих територіальних розмежувань, що мають вплив на сучасні спільноти у Центральній, Східній та Південній Європі (безумовно, якщо ми говоримо виключно про європейський контекст, оскільки межі колишніх територіальних поділів можуть бути відчутними не лише у Європі, а й у США чи у Латинській Америці).

«Фантомні» кордони:**на межах колишніх імперій**

«Фантомні» кордони, якщо говорити узагальнено, – це старі територіальні лінії розмежувань і поділів (наприклад, адміністративні кордони колишніх державних утворень), що зникли з політичних та адміністративних мап внаслідок історичних змін, однак продовжують впливати на суспільства, що сформувалися на відповідних теренах пізніше. Це може стосуватися як колишнього кордону між Східним та Західним Берліном, так і колишнього радянського кордону чи кордонів Британської та й навіть Римської імперій.

Ідеї «фантомних кордонів» (*phantom borders*) та «фантомного» пограниччя вперше були розвинені у збірці праць «Фантомні кордони: простори та гравці в [історичному] часі. Нове прочитання» під редакцією Беатріс Гіршхаузен та інших німецьких вчених [11]. Найбільш теоретично змістовною є програмна колективна стаття «Фантомні кордони у Східній Європі» у цій збірці [12], а також низка концептуальних статей Б. Гіршхаузен. Дослідниця, зокрема, постулює: «Ми назвали сліди (колишніх державних утворень. – Ю. Б.) «фантомними кордонами» за аналогією з видіннями (з'явами) зниклих кораблів, що плавають поміж матеріальністю та ілюзією (фантомом). Поняття «фантомних» кордонів (у деяких випадках ми також говоримо про «фантомні простори», «фантомні території» чи «фантомні географії») містить у собі цю дуальну матеріальну та фантасмагоричну природу. Це поняття також співвідноситься із т. зв. «фантомними болями» втрачених територій за аналогією з людськими кінцівками» [13, с. 97].

Як демонструє Б. Гіршхаузен, такі політичні події, як «розлучення» Чехії та Словаччини у 1992 р., драматичний розпад Югославії та як наслідок – війни на Балканах і навіть поточний мілітарний конфлікт в Україні, є тривожним нагадуванням про те, як фантомні кордони, колись інструменталізовані політичними силами, здатні, попри свою невидимість, ставати достатньо сильними та впливовими, щоби розхитати й дестабілізувати країни, через територію яких вони проходять [14, с. 108]. Щодо України, то таких «фантомних» кордонів можна знайти безліч – починаючи від границі, що постала між Річчю Посполитою та Московською державою як результат Андрусівського перемир'я 1667 р., і закінчуючи польсько-радянським кордоном, який змінювався до останнього т. зв. «обміну територіями» у 1951 р., що супроводжувався черговим насильницьким переселенням українців і поляків.

Для антропологічних студій важливим є те, що теоретична рамка «фантомних» кордонів фокусується на досвіді й щоденних поведінкових стратегіях людей і спільнот. Так, зокрема, на прикладі низки країн (Польща, Україна, Словаччина, Румунія, Угорщина, Німеччина тощо) розглядаються електоральні мапи та різниці у вподобаннях виборців відповідно до колишнього державного кордону, що пролягав територією досліджуваної країни [29]. Причому це може бути як недавній кордон між НДР та ФРН, так і кордон між Австро-Угорською та Російською імперіями. Наприклад, у Польщі фейсбук-спільнота «Екстремальна картографія» розробила жартівливі плакати *Zaboru widać!* («Видно поділи!») [17] з мапами Польщі, що відображають ті чи інші поточні явища суспільного,

економічного та політичного життя країни, на які впливають кордони трьох поділів Польщі наприкінці XVIII століття, а також межі колишніх державних утворень на нинішній її території. На одній із таких карт показано, що, наприклад, на західних землях, що входили колись до Німеччини (т. зв. *ziemie odzyskane*), мережа залізниць є найбільш розгалуженою, натомість на землях, що входили до Російської імперії, залізнична мережа значно менш розвинена. Те саме стосується відповідно більшої чи меншої кількості кам'яниць, ступеня забрудненості повітря, ступеня розвитку дорожньо-транспортної системи тощо. Зрештою, видається очевидним, що промисловий і цивілізаційний розвиток піднімецьких земель розділеної між імперіями Польщі був вищий, ніж підросійських. Однак вражає те, що ці відмінності досі не подолані, і «фантомний» кордон між неіснуючими державами слугує символічним поділом Польщі і досі. Зрештою, електоральні вподобання поляків на останніх виборах 2015 року теж розділилися згідно із цим «фантомним» кордоном, і правляча правоорієнтована партія «Право і Справедливість» набрала більшість саме у Південно-Східній Польщі – в колишніх територіальних межах Російської та Австрійської імперій, натомість їх опоненти, «Громадянська платформа», отримали більшість у Західній Польщі (колишні німецькі території)¹. У цьому контексті українська електоральна географія теж представляє неабиякий дослідницький інтерес [20].

¹ Детальніше в польських медіа. URL: <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/51,114871,16040731.html?i=1>; <http://szychtawdanych.pl/?p=448>; <http://www.newsweek.pl/polska/wybory-prezydenckie-2015-wyniki-i-frekwencja-na-mapie,artykuly,363932,1.html>

Цікавим етнографічним прикладом вивчення «фантомних» кордонів на українських теренах можна назвати дослідження Сабіни фон Льовіс (яка також брала участь у дослідницькому проекті «Фантомні кордони в Центральній-Східній Європі»)² у с. Сокиринці Чемеровецького району Хмельницької обл. та с. Сокиринці Чортківського району Тернопільської обл. України, які були одним селом до 1772 р. [21]. У рамках поділів Польщі по Збручу одна частина лишилася в Австро-Угорській імперії, інша, відповідно, у Російській. У міжвоєнний період дві частини одного села розташовувалися у Польщі та в СРСР. З кінця Другої світової війни вони стали частиною УРСР, вперше за 150 років існуючи без державного кордону між ними. Однак зворотного об'єднання не сталося, і донині в Україні існує два села Сокиринці – одне навпроти одного через р. Збруч. Цей факт, утім, не заважає мешканцям обох сіл, з ініціативи їх адміністрацій, спільно святкувати 520-ту річницю створення села Сокиринці. С. фон Льовіс звертає увагу на те, що «фантомний» кордон, попри існування природного кордону – р. Збруч, має невидимий та уявний характер і проявляється у певних поведінкових паттернах (як приклад дослідниця наводить формули звертань: «Слава Ісусу Христу!» у Сокиринцях Тернопільської обл. та «Добрий день» і «Здрастуйте» у Сокиринцях Хмельницької обл.), в особливостях функціонування релігії як у приватній, так і публічній сферах, у різних релігійних деномінаціях (відповідно греко-католики у Тернопільській обл. та православні у Хмельницькій обл.), у культурі комеморації та загалом

² Офіційний сайт проекту. URL: <http://www.phantomgrenzen.eu>

у ставленні до минулого, які різняться у сусідніх селах (пам'ятник УПА у Тернопільській обл. та пам'ятник Леніну у Хмельницькій, який зняли у другій половині 2014 р. рішенням сільської влади, а не з ініціативи мешканців села, частина з яких виступала проти цього).

За визначенням Сабіни фон Льовіс, «фантомні кордони, як ми їх розуміємо, є політичними кордонами, що вже не існують політично чи легально, однак проявляються нині у різних формах та вимірах соціальних рухів та практик [...]» [20, с. 99]. Таким чином, концепт «фантомних кордонів» пропонує теоретичні пояснення низки специфічних явищ (таких, зокрема, як відповідність електоральних уподобань виборців старому передвоєнному кордону чи різниця у сприйнятті минулого та його матеріальний вимір у відповідних локаціях) у Центрально-Східній та Південній Європі. Відправним пунктом цієї теоретичної парадигми є те, що «фантомні» кордони займають важливе місце в образі східно-центральноевропейської мозаїки територій та ідентичностей, сприяючи також категоризації інших (*othering*) та орієнтації індивідів та спільнот, які живуть поза цими кордонами. Такі кордони (*borders*) створюють межі (*boundaries*) не на політично-адміністративних чи географічних мапах, а всередині суспільства. Теоретичні рамки, які пропонує парадигма «фантомних» кордонів, можуть слугувати корисним інструментом під час дослідження взаємодії часу, простору й історії, культурного сусідства та міжконфесійних стосунків, неподоланого травматичного минулого, а також бути підґрунтям для інтерпретацій локального регіоналізму та «уявної географії».

Вивчення «уявних» та «фантомних» кордонів як соціокультурних феноменів у межах «уявної географії» лишає більше питань, аніж відповідей, тим більше в умовах, коли історія відбувається тут і зараз і ми не можемо бути певними, що державні та адміністративні кордони лишатимуться сталими. Тільки на прикладі України можна спостерігати, наскільки відчутними стали «фантомні» кордони колишніх імперій під впливом війни, яка точиться на сході держави. Найголовніше для дослідника-антрополога розуміти та емпатично відчувати те, що будь-які кордони є також частиною людського досвіду. Досліджуючи кордони, а тим більше їх «уявний» та «фантомний» вимір, ми вивчаємо насамперед людей і людське повсякдення. Важливо бути свідомим того, що у часи глибоких криз та масштабних соціальних перетворень «уявні» кордони націй та національних ідентичностей переживають новий вибух та набувають нових форм. Це відбувається разом із процесами іншування, стигматизації та стереотипізації, що посилюються у періоди економічного колапсу та політичної нестабільності. На жаль, у дослідників часто немає адекватної відповіді, як зменшити градус напруги між індивідами та цілими спільнотами або ж як запобігти процесам категоризації «інших», які передували всім війнам, конфліктам, насильницьким переселенням і етнічним чисткам. Однак світ живе з цим не одне століття і чудодійних рецептів повного уникнення таких катастроф ще не винайдено. Дослідникам соціальних і гуманітарних дисциплін варто писати про це, публічно говорити про наявні проблеми, пов'язані з «іншуванням» та «уявними» кордонами, вступати у

дискусії і сподіватися, що їхній внесок у суспільний діалог та зменшення напруги у суспільстві буде відчуватися і матиме вплив.

ЛІТЕРАТУРА

1. Aoileann, Ní É., Howard, K., and Getty, D. Rethinking diasporas: hidden narratives and imagined borders. Newcastle, UK: Cambridge Scholars. 130 p.
2. Anderson, Benedict. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, revd edn. London: Verso, (Orig. pub. 1983). 256 p.
3. Blavascunas, E. Imaginative geography at the forested Polish / Belarusian borderland. *ANNUS ALBARUTHENICUS*. Vol. 11. Villa Socrates, 2010. P. 59–74.
4. Bolland, C. Imagined Borders in the Modern World, *The Leviathan Journal of Politics and International Relations*, March 19, 2015. URL: <http://www.leviathanjournal.org/single-post/2015/03/19/INTERNATIONAL-Imagined-Borders-in-the-Modern-World-by-Calum-Bolland> (дата звернення: 10.08.2018).
5. Brown, K. A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland, Harvard University Press. 308 p.
6. Buzalka, J. Nation and Religion. The Politics of Commemorations in South-East Poland Halle Studies in the Anthropology of Eurasia. Bd. 14. Berlin: Lit-Verlag. 237 p.
7. Demski, D. Marking and crossing over invisible borders in everyday life. *Research in Social Change*. Number 7. Issue 2. May 2015. P. 145–173.
8. Filippova, O. Reconceptualisations of Borders in Post-Soviet Ukraine: Between EU Regulations, the Soviet Legacy and Internal Political Strife. *The EU's Eastern Neighbourhood: Migration, Borders and Regional Stability* (eds. Ilkka Liikanen, James W. Scott, and Tiina Sotkasiira). Routledge, 2016. P. 65–78.
9. Follis, S. K. Building Fortress Europe. The Polish-Ukrainian Frontier. University of Pennsylvania Press. 285 p.
10. Goldstein, I. Granica na Drini – razvoj i značenje mitologema. Historijski mitovi na Balkanu: zbornik radova, Sarajevo: Institut za istoriju, 2003 (Posebna izdanja; knj. 1). S. 109–137.
11. Hirschhausen, von B.; Grandits, H.; Kraft, C.; Müller, D. and Serrier, T. *Phantomgrenzen. Räume und Akteure in der Zeit neu denken*. Göttingen.
12. Hirschhausen, von B.; Grandits, H.; Kraft, C.; Müller, D. and Serrier, T. Phantomgrenzen im östlichen Europa. Eine wissenschaftliche Positionierung. *Phantomgrenzen. Räume und Akteure in der Zeit neu denken*. Göttingen, 2015. P. 13–56.
13. Hirschhausen von, B. The lessons of phantom borders: The vestiges of the past come (also) from the future. Translated from the French by Natalie Bint. *L'Espace géographique*. 2017/2 Volume 46. P. 97–105. URL: https://www.cairn-int.info/article-E_EG_462_0097--the-lessons-of-phantom-borders-the-vesti.htm (дата звернення: 14.10.2018).
14. Hirschhausen von, B. (2017). The heuristic interest of the concept of «phantom borders» in the understanding of cultural regionalization. Translated from the French by Madeleine. *L'Espace géographique* 2017/2. Volume 46. Phantom borders. P. 106–125. URL: https://www.cairn-int.info/article-E_EG_462_0106--the-heuristic-interest-of-the-concept-of.htm (дата звернення: 14.10.2018).
15. Imagined Borders. URL: <http://www.imaginedborders.com/> (дата звернення: 15.10.2018).
16. Kamphuis, O. The Eastern External Border of the European Union. A Journey Through the Borderlands of the EU and its Neighbours. Master Thesis in Human Geography. Radboud University Nijmegen. Netherlands, 2011. 139 p.
17. Kartografia ekstremalna. URL: <https://www.facebook.com/kartografiaekstremalna> (дата звернення: 13.09.2018).
18. Katajala, K. and Lähteenmäki, M. Imagined, Negotiated, Remembered. Foreword. Imagined, Negotiated, Remembered.

- Constructing European Borders and Borderlands. Kimmo Katajala, Maria Lähteenmäki (Eds.) Mittel- und Ostmitteleuropastudien. Band 11. P. 7–14.
19. Ładykowski, P. Poland and Its Eastern Neighbours: A Postcolonial Case Study. «Baltic Journal of European Studies»5: 1. 2015. P. 109–132.
20. Löwis von, S. Phantom borders in the political geography of East Central Europe: an introduction. *Erdkunde. Archive for Scientific Geography*. 2015. Vol. 69. Issue 2. P. 99–106.
21. Löwis von, S. Performing space across time: a 520-year anniversary in a western Ukrainian village. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*. 2018. DOI: 10.1080/13507486.2017.1409699. P. 1–28.
22. Pelkmans, M. Defending the Border. Identity, Religion, and Modernity in the Republic of Georgia. Ithaca and London: Cornell University Press, 2006. 240 p.
23. Said W., E. Orientalism. Vintage Books Edition. New York, 1979. 368 p.
24. Sowa, Jan. Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą. Kraków: Universitas, 2011. 572 s.
25. Szczerek, Z. Międzymorze. Podróże przez prawdziwą i wyobrażoną Europę Środkową. Wydawnictwo Agora SA, Czarne. 2017. 343 s.
26. Zarycki, T. Polska wschodnia i orientalism. Wydawnictwo naukowe Scholar. Warszawa, 2013.
27. Zarycki, T. Ideologies of Eastness in Central and Eastern Europe. London, New York: Routledge, 2014. 293 s.
28. Zarycki, T. The electoral geography of Poland: between stable spatial structures and their changing interpretations. *Erdkunde. Archive for Scientific Geography*. 2015. Vol. 69. Issue 2. P. 107–124.
29. Zhurzhenko, T. The Border as Pain and Remedy: Commemorating the Polish–Ukrainian Conflict of 1918–1919 in Lviv and Przemyśl. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*. Vol. 42. N. 2. March 2014. P. 242–268.
30. Yuval-Davis, N., Stoetzler, M. Imagined Boundaries and Borders. A Gendered Gaze. *The European Journal of Women's Studies* 2002 SAGE Publications. Vol. 9(3). P. 329–344. URL: <http://ejw.sagepub.com/content/9/3/329> (дата звернення: 1.11.2018).
31. Грибовський В. Межа межі. Нотатки на полях книги Ігоря Чорновола «Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір». URL: <http://archive.is/gvAsy> (дата звернення: 21.11.2018).
32. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: есеї. Київ: Грані-Т, 2012. 548 с. (Серія «De profundis»).
33. Каюк С. Страсті за фронтиром, або Жіночий погляд на чоловічу дискусію. URL: <http://hi-phi.org.ua/historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2177-svitlana-kayuk-strasti-za-frontirom-abo-zhinochij-poglyad-na-cholovichu-diskusiyu> (дата звернення: 21.11.2018).
34. Пограниччя. України. Периферії. Спецвипуск. *Україна Модерна*. 18.11.2011. URL: <http://uamoderna.com/arkhiv/3> (дата звернення: 21.11.18).
35. Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ: К.І.С., 2011. 240 с.
36. Чорновол І. Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір. Київ: Критика, 2015. 376 с.
37. Чорновол І. Межі порубіжжя: пограниччя проблем (відповідь Владиславі Грибовському). URL: <http://hi-phi.org.ua/historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1958-i-hor-chornovol-mezhi-porubizhzhia-pohranichchia-problem-vidpovid-vladyslavovi-hrybovskomu> (дата звернення: 21.11.2018).

REFERENCES

1. AOILEANN, Ní É., HOWARD, K., GETTY, D. (2007). *Rethinking Diasporas: Hidden Narratives and Imagined Borders*. Newcastle, UK: Cambridge Scholars, 130 p. [in Eng.]
2. ANDERSON, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and*

Spread of Nationalism, ed. revised. London: Verso, (Orig. pub. 1983), 256 p. [in Eng.]

3. BLAVASCUNAS, E. (2010). Imaginative Geography at the Forested Polish / Belarusian Borderland. *ANNUS ALBARUTHENICUS*, Vol. 11. Villa Socrates, pp. 59–74. [in Eng.]

4. BOLLAND, C. (March 19, 2015). Imagined Borders in the Modern World. *The Leviathan Journal of Politics and International Relations*. [online] Available at: <http://www.leviathanjournal.org/single-post/2015/03/19/INTERNATIONAL-Imagined-Borders-in-the-Modern-World-by-Calum-Bolland> (Accessed 10 Aug. 2018). [in Eng.]

5. BROWN, K. (2004). *A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*. Harvard University Press, 308 p. [in Eng.]

6. BUZALKA, J. (2007). *Nation and Religion. The Politics of Commemorations in South-East Poland Halle Studies in the Anthropology of Eurasia*. Vol. 14. Berlin: Lit-Verlag, 237 p. [in Eng.]

7. DEMSKI, D. (May 2015). Marking and Crossing over Invisible Borders in Everyday Life. *Research in Social Change*, Vol. 7 (2), pp. 145–173. [in Eng.]

8. FILIPPOVA, O. (2016). Reconceptualisations of Borders in Post-Soviet Ukraine: Between EU Regulations, the Soviet Legacy and Internal Political Strife. In: I. LIIKANEN, ed., et al, *The EU's Eastern Neighbourhood: Migration, Borders and Regional Stability*. Routledge, pp. 65–78. [in Eng.]

9. FOLLIS, S. (2012). *Building Fortress Europe. The Polish-Ukrainian Frontier*. University of Pennsylvania Press, 285 p. [in Eng.]

10. GOLDSTEIN, I. (2003). The Border on the Drina: The Development and Meaning of Mythologeme. *Historijski mitovi na Balkanu: zbornik radova* (Historical Myths in the Balkans: Proceedings), special ed., Vol. 1. Sarajevo: Institute of History, pp. 109–137. [in Croat.]

11. HIRSCHHAUSEN, von B. et al. (2015). *Phantom Borders. Rethinking Spaces and Actors over Time*. Göttingen. [in Ger.]

12. HIRSCHHAUSEN, von B. et al. (2015). Phantom Borders in Eastern Europe. A Scientific Look. In: *Phantom Borders. Rethinking Spaces and Actors over Time*. Göttingen, pp. 13–56. [in Ger.]

13. HIRSCHHAUSEN von, B. (2017). The Lessons of Phantom Borders: The Vestiges of the Past Come (also) from the Future. *L'Espace Géographique*, [online] 2017/2, Vol. 46, pp. 97–105. Available at: https://www.cairn-int.info/article-E_EG_462_0097--the-lessons-of-phantom-borders-the-vesti.htm (Accessed 14 Oct. 2018). [in Eng.]

14. HIRSCHHAUSEN von, B. (2017). The Heuristic Interest of the Concept of “Phantom Borders” in the Understanding of Cultural Regionalization. *L'Espace Géographique*, [online] 2017/2, Vol. 46, pp. 106–125. Available at: https://www.cairn-int.info/article-E_EG_462_0106--the-heuristic-interest-of-the-concept-of.htm (Accessed 14 Oct. 2018). [in Eng.]

15. *Imagined Borders*. [online] Available at: <http://www.imaginedborders.com/> (Accessed 15 Oct. 2018). [in Eng.]

16. KAMPHUIS, O. (2011). *The Eastern External Border of the European Union. A Journey Through the Borderlands of the EU and Its Neighbours*. [A thesis for Master's degree in Human Geography]. Netherlands: Radboud University Nijmegen, 139 p. [in Eng.]

17. *Extreme Cartography*. [online] Available at: <https://www.facebook.com/kartografiaekstremalna> (Accessed 13 Sept. 2018) [in Pol.]

18. KATAJALA, K., LÄHTEENMÄKI, M., eds. (2012). *Imagined, Negotiated, Remembered. Constructing European Borders and Borderlands (Studies on Middle and Eastern Europe/Mittel- und Ostmitteleuropastudien)*. Vol 11. pp. 7–14. [in Eng.]

19. ŁADYKOWSKI, P. (2015). Poland and Its Eastern Neighbours: A Postcolonial Case Study. *Baltic Journal of European Studies*, Vol. 5 (1), pp. 109–132 [in Eng.]

20. LÖWIS von, S. (2015). Phantom Borders in the Political Geography of East Central Europe: An Introduction. *Erdkunde. Archive for*

- Scientific Geography*, Vol. 69 (2), pp. 99–106. [in Eng.]
21. LÖWIS von, S. (2018). Performing Space across Time: A 520-Year Anniversary in a Western Ukrainian Village. *Revue européenne d'histoire* (European Review of History). DOI: 10.1080/13507486.2017.1409699, pp. 1–28. [in Eng.]
22. PELKMANS, M. (2006). *Defending the Border. Identity, Religion, and Modernity in the Republic of Georgia*. Ithaca and London: Cornell University Press, 240 p. [in Eng.]
23. SAID, W. (1979). *Orientalism*. New York: Vintage Books Edition, 368 p. [in Eng.]
24. SOWA, J. (2011). *Phantom Body of the King. A Peripheral Struggle with the Modern Form*. Cracow: Universitas, 572 p. [in Pol.]
25. SZCZEREK, Z. (2017). *Between the Seas. A Travel through the Real and Imagined Central Europe*. Wydawnictwo Agora CA; Czarne, 343 p. [in Pol.]
26. ZARYCKI, T., ed. (2013). *Eastern Poland and Orientalism*. Warsaw: Wydawnictwo naukowe Scholar. [in Pol.]
27. ZARYCKI, T. (2014). *Ideologies of Eastness in Central and Eastern Europe*. London, New York: Routledge, 293 p. [in Eng.]
28. ZARYCKI, T. (2015). The Electoral Geography of Poland: Between Stable Spatial Structures and Their Changing Interpretations. *Erdkunde. Archive for Scientific Geography*, Vol. 69 (2), pp. 107–124. [in Eng.]
29. ZHURZHENKO, T. (March 2014). The Border as Pain and Remedy: Commemorating the Polish–Ukrainian Conflict of 1918–1919 in Lviv and Przemyśl. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. 42 (2), pp. 242–68. [in Eng.]
30. YUVAL-DAVIS, N., STOETZLER, M. (2002). Imagined Boundaries and Borders. A Gendered Gaze, *The European Journal of Women's Studies*, [online] Vol. 9 (3), SAGE Publications, pp. 329–344. Available at: <http://ejw.sagepub.com/content/9/3/329> (Accessed 01 Nov. 2018). [in Eng.]
31. HRYBOVSKYI, V. *The Border of Border. Notes on the Margins of Ihor Chornovol's Book "Comparative Frontier: Universal and Native Dimension"*. [online] Kyiv: Krytyka, 376 p. Available at: <http://archive.is/gvAsy> (Assessed 21 Nov. 2018) [in Ukr.]
32. HUNDOROVA, T. (2012). *Transit Culture. The Symptoms of Postcolonial Trauma: Essays*. Kyiv: Hrani-T, 548 p. (Series "De profundis") [in Ukr.]
33. KAIUK, S. *Passions for the Frontier, or a Female View on a Male Discussion*. [online] Available at: <http://hi-phi.org.ua/historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2177-svitlanakayuk-strasti-za-frontirom-abo-zhinochij-poglyad-na-cholovichu-diskusiyu> (Assessed 21 Nov. 2018) [in Ukr.]
34. Borderlands. Margins. Peripheries. (Nov 18, 2018). *Ukraina Moloda*, a special issue. [online] Available at: <http://uamoderna.com/arkhiv/3> [in Ukr.]
35. RIABCHUK, M. (2011). *Postcolonial Syndrome. Observations*. Kyiv. "K.I.S.", 240 p. [in Ukr.]
36. CHORNOVOL, I. (2015). *Comparative Frontiers. Universal and National Dimension*. Kyiv: Krytyka, 376 p. [in Ukr.]
37. CHORNOVOL, I. *Borders of the Frontier: Borderlands of the Problem (an answer to Vladyslav Hrybovskiy)*. [online] Available at: <http://hi-phi.org.ua/historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1958-ihor-chornovol-mezhi-porubizhzhia-pohranychchia-problem-vidpovid-vladyslavovi-hrybovskomu> (Assessed 21 Nov. 2018) [in Ukr.]